

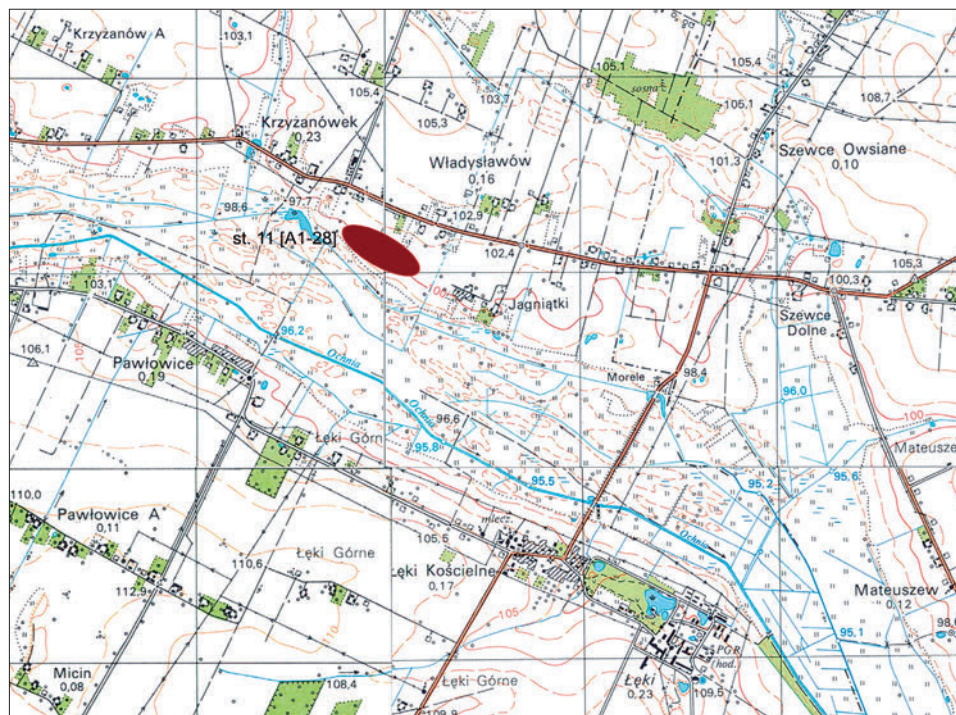
**Jakub Affelski, Joanna Dąbal, Henryk Machajewski,
Marcin Ignaczak, Beata Jurkiewicz**

Osada wielokulturowa w miejscowości Krzyżanówek, stanowisko 11, położona na trasie planowanej autostrady A-1

■ WSTĘP

Stanowisko 11 (AUT 28; AZP 57-52) w Krzyżanówku, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie położone jest na północnym stoku lewego brzegu doliny rzeki Ochni (Ryc. 1). Pod względem fizjograficznym obszar stanowiska położony jest w obrębie Niziny Środkowomazowieckiej, na

Stanowisko w Krzyżanówku zostało odkryte w kwietniu 1980 r. w trakcie badań rozpoznawczych związanych z planami budowy autostrady A-1. Zbadano wtedy pas szerokości 1 km na odcinku o długości 25 km. Kolejne badania powierzchniowe stanowiska wykonano w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski, które uzupełniono

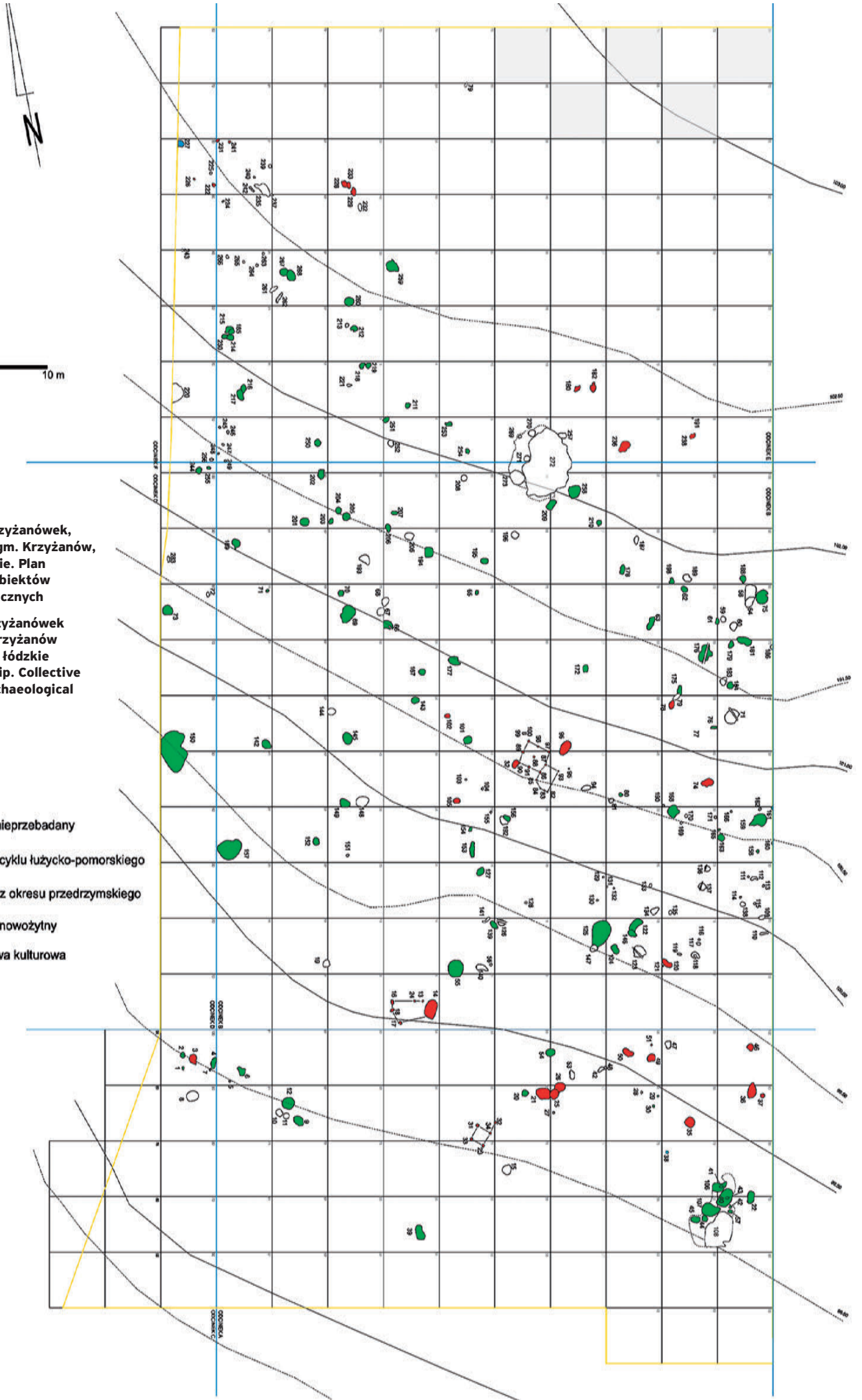
Ryc. 1. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Lokalizacja stanowiska

Fig. 1. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Site location

Równinie Kutnowskiej (Kondracki 1994). Równinę tę przecinają liczne koryta rzeczne, biegnące południkowo i odprowadzające wodę do pradoliny Bzury. Teren ten pokrywają gleby płowe, dość ciężkie, wytworzone na glinach polodowcowych, miejscami spiaszczonych. Na badanym stanowisku wystąpiła gleba gliniasta, przeważając nad piaszczystą, która koncentrowała się w południowej części wykopu.

wiosną 2000 r. podczas badań o charakterze weryfikacyjno-rozpoznawczym wykonanych w związku z planowaniem archeologicznych badań ratowniczych na trasie planowanej budowy autostrady A-1.

Szerokoprzestrzenne badania ratownicze zostały przeprowadzone na zlecenie Generalnej Dyrekcji Dróg Krajowych i Autostrad przez Fundację Badań Archeologicznych Imienia Profesora Konrada Jażdżew-

Ryc. 2. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Plan zbiorczy obiektów archeologicznych

Fig. 2. Krzyżanówek site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Collective plan of archaeological objects

- - teren nieprzebadany
- - obiekt cyklu łużycko-pomorskiego
- - obiekt z okresu przedrzymskiego
- - obiekt nowożytny
- - warstwa kulturowa

Ryc. 3. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Charakterystyka obiektów w podziale na funkcje i datowanie

Fig. 3. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Characteristics of objects divided into functions and dating

Chronologia obiektu Typ obiektu	Cykl łużycko-pomorski	Okres przed-rzymski	Okres nowożytny	Nie-określona
Jama	14	91	1	39
Dół postępuowy	28	9		44
Ognisko	1			9
Palenisko	6	18		6
Budynek ziemny	3	2		
Studnia	1			
Piec		1		
Wędzarnia	1			
Suma	54	121	1	98

skiego w Łodzi. Bezpośrednio na stanowisku prace wykonała ekspedycja archeologiczna Instytutu Antropologii i Archeologii Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Gąssowskiego. Pracami w terenie kierował mgr Jakub Wrzosek.

Badania na stanowisku przeprowadzono w ciągu dwóch sezonów 2005-2006. W pierwszym sezonie, który trwał od 15 czerwca do 12 grudnia 2005 roku zbadano powierzchnię 1,2 ha. W drugim – od 8 maja do 21 września 2006 roku – zbadano powierzchnię 1,3 ha. Łącznie zbadano powierzchnię 2,50 ha i 274 obiekty nieruchome (Ryc. 2). Pozyskano 10 750 fragmentów ceramiki, 8 zabytków krzemiennych, 51 zabytków wydzielonych, 566 fragmentów polepy oraz 623 kości zwierzęcych (Ryc. 3).

W wyniku analizy chronologicznej materiałów ruchomych oraz danych stratygraficznych w obrębie całego

stanowiska wyodrębniono następujące fazy osadnicze:

1. ślad osadnictwa kultury ceramiki sznurowej;
2. osada cyklu łużycko-pomorskiego z fazy przejściowej między okresem halsztackim i lateńskim;
3. osada z okresu przedrzymskiego;
4. ślady osadnictwa późnośredniowiecznego z XV w.;
5. ślady osadnictwa nowożytnego z XVI-XVIII w.

Frekwencję materiału zabytkowego w podziale surowcowym i kulturowym prezentuje rycina 4.

■ ŚLADY OSADNICTWA NEOLITYCZNEGO

Na stanowisku w Krzyżanówku zarejestrowano 8 wytworów krzemiennych i 1 fragment ceramiki, które można datować na okres neolitu. Najprawdopodobniej materiał krzemienny wiąże się z osadnictwem neolitycznym, jednak trudno byłoby powiązać go z jedną kulturą neolityczną, której ceramikę zarejestrowano na stanowisku a więc kulturą ceramiki sznurowej (dalej KCSZ) (Ryc. 5). Fragment naczynia ceramicznego został zarejestrowany w obiekcie 150, datowanym na okres lateński. Jego dokładniejsze datowanie jest utrudnione, gdyż ogół charakterystycznych dlań cech diagnostycznych wskazuje na dwie możliwości: (1) najstarszy horyzont kultury ceramiki sznurowej (KCSZ 1) lub (2) kulturę pucharów lejkowatych w wersji powiązanej z mąteńskim komponentem kulturowym. Pierwszą z możliwości uznano za bardziej prawdopodobną.

■ OSADNICTWO CYKLU ŁUŻYCKO-POMORSKIEGO

W ramach osadnictwa cyklu łużycko-pomorskiego (dalej CŁP) zarejestrowano 54 obiekty nieruchome, 1967 fragmentów ceramiki naczyniowej, trzy gliniane łyżki oraz trzy gliniane przęśliki.

Podział funkcjonalny źródeł nieruchomych przedstawia się następująco: 14 jam gospodarczych, 25 dołków

Ryc. 4. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Frekwencja materiału zabytkowego w podziale surowcowym i kulturowym

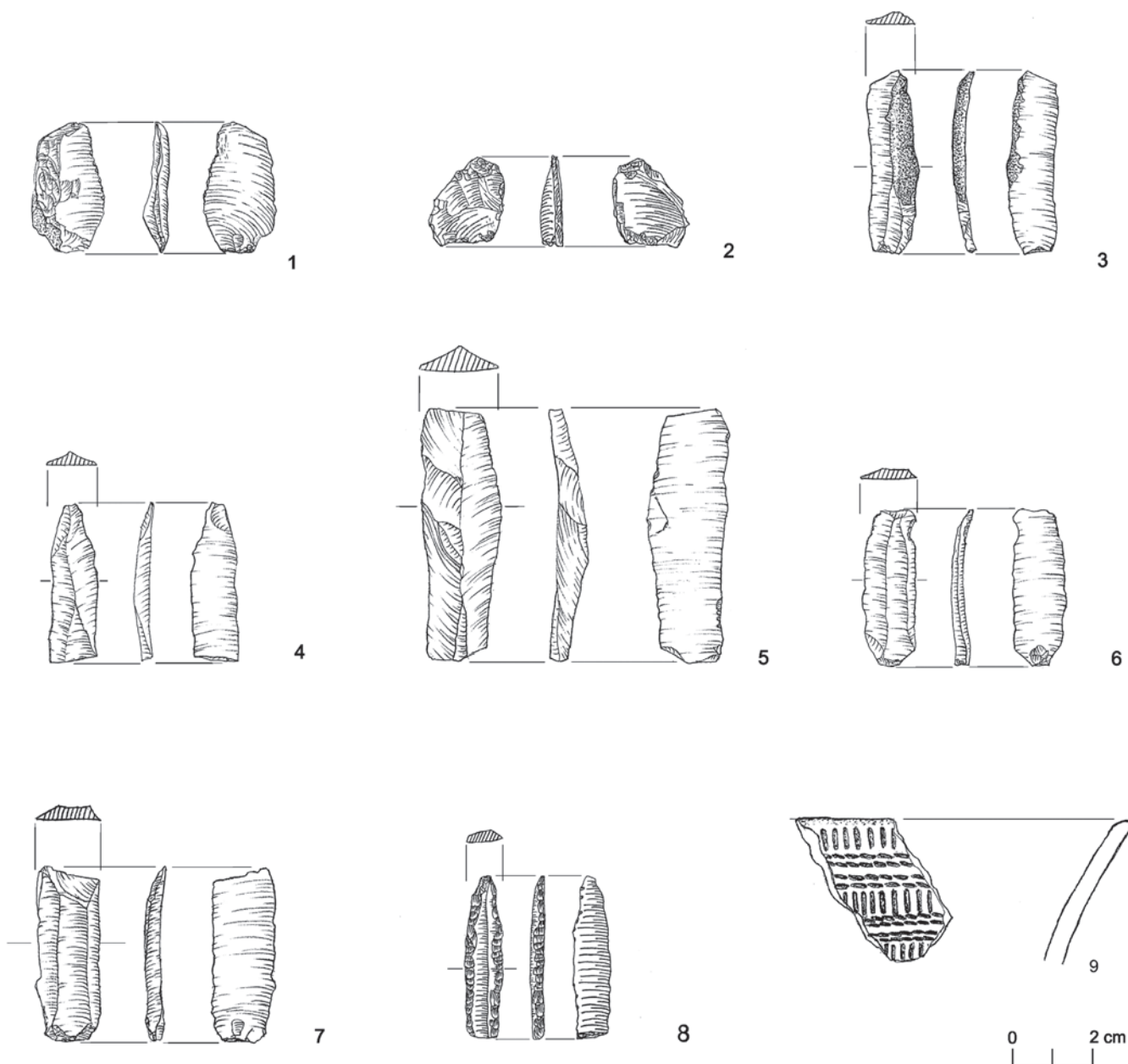
Fig. 4. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Characteristics of objects divided into functions and dating

Materiał zabytkowy Chronologia obiektu	Ceramika	Zabytki metalowe	Polepa	Kości zwierzęce	Inne
Neolit	1 fragment				8 krzemieni
Cykl łużycko-pomorski	1967 fragmentów		136	32 szczątki kostnych	3 łyżki gliniane, 3 przęśliki gliniane
Okres przedrzymski	8700 fragmentów	1 fragment noża żelaznego	430	591 szczątków kostnych	2 przęśliki gliniane
Średniowiecze	8 fragmentów				2 kafle
Okres nowożytny	74 fragmenty	5 monet, 21 guzików			3 fragmenty szkła, 3 fragmenty fajek,
Suma	10750	27	566	623 szczątki kostne	24

Lp	Odcinek	Ar	Obiekt/warstwa	Kategoria wytworu	Surowiec	Uwagi
1	A	74	warstwa nr 1	wiór	krzemień czekoladowy	ryc. 3: 3
2	A	84	warstwa nr 1	wiór	krzemień czekoladowy	ryc. 3: 5
3	A	81	warstwa nr 1	wiór	krzemień czekoladowy	ryc. 3: 4
4	A	70	108	odłupek tłuszczniowy	krzemień czekoladowy	ryc. 3: 2
5	B	73	67	wiór	krzemień czekoladowy	ryc. 3: 7
6	B	31	warstwa 1	wiór	krzemień bałtycki	ryc. 3: 6
7	E	12	warstwa nr 1	wiór	krzemień czekoladowy	ryc. 3: 8
8	E	11	216	drapacz wiórowy	krzemień bałtycki	ryc. 3: 1

Ryc. 5. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Lokalizacja wytworów krzemiennych w obrębie poszczególnych jednostek inwentaryzacyjnych oraz charakterystyka surowcowa

Fig. 5. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Location of flint products within particular inventory units and characteristics of raw materials

Ryc. 6. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Wybór zabytków krzemiennych 1-8 oraz fragment naczyńia kultury ceramiki sznurowej

Fig. 6. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Selection of flint items 1-8 and a fragment of a tool representing the Corded Ware culture

posłupowych, 8 palenisk. Do najciekawszych zespołów omawianego taksonu zaklasyfikować można pozostałości po budynkach słupowych (nr I-III).

W skład obiektu słupowego nr I wchodzi 5 dołków posłupowych, których miąższość osiągała 0,3 m. Analiza układu przestrzennego śladów słupów nasuwa przypuszczenie, że w ramach tego zespołu mogliśmy mieć do czynienia z sześciosłupową konstrukcją, która tworzyła by całość zamkniętego prostokąta. Podczas badań terenowych zdołano zarejestrować pozostałości po pięciu słupach. Powierzchnia użytkowa tego zespołu nie przekracza 12 m². Wydaje się, że omawiana konstrukcja nie spełniała funkcji mieszkalnych (brak paleniska w jej obrębie i sąsiedztwie) lecz gospodarczą.

Zespół nr II to zbiór obiektów w skład którego wchodzi pozostałości po 5 słupach (obiekty: 13, 16, 17, 18, 24) oraz jama gospodarcza (obiekt 14). W układzie stratygraficznym obiekt 14 można wydzielić pozostałości po dwóch słupach będących zapewne integralną częścią jamy. Tak więc w tym przypadku mamy do czynienia z konstrukcją mającą charakter gospodarczy, a nie mieszkalny (obiekt o lekkiej konstrukcji typu wiata), którego składową była również jama gospodarcza o nieokreślonej funkcji. Dodatkowym faktem wartym odnotowania jest wystąpienie w tym obiekcie nietypowego naczynia „sitowatego” określanego w literaturze jako żarnik lub piecyk (Ryc. 7). Powierzchnia całości założenia nie przekracza 28 m².

Konstrukcja o charakterze mieszkalnym związana jest z zespołem obiektów nr III, w którego skład wchodzi: 14 dołków posłupowych (obiekty: 82-91, 93, 97, 98, 100) oraz palenisko (obiekt 96). Obiekt posiada charakter dwuizbowy o powierzchni nie przekraczającej 29 m² (część główna – ok. 18 m², „przedsionek” – ok. 11 m²). Brak śladów po konstrukcji zrębowej ścian wskazuje, że budynek powstał przy wykorzystaniu techniki sumikowo-łatkowej. Główna część budynku posiadała najprawdopodobniej dwuspadzisty dach o konstrukcji na sochę i ślemię. Analiza miąższości dołków posłupowych skłania do postawienia tezy, że dach części głównej budynku oparty był na trzech słupach (obiekty: 88, 91, 97). Integralną częścią zespołu nr III jest palenisko (obiekt 96) o zwartym bruku kamiennym, które ulokowane było w odległości kilku metrów od budynku.

Najliczniejszą grupę zabytków ruchomych stanowi ceramika naczyniowa (1967 fragmentów). Ze względu na stan zachowania materiału ceramicznego (duże rozdrobnienie) zdołano w niewielkim stopniu określić formy naczyń. W skład zbioru wchodzi:

Kubki, czerpaki – do tej kategorii zaliczono dwa naczynia: a) kubek o jajowatym profilu, powierzchni

Ryc. 7. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Obiekt 14 związany z cyklem łużycko-pomorskim. Widoczne naczynie „sitowate” określane jako żarnik lub piecyk

Fig. 7. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodship. Object 14 related to the Lusatian-Pomeranian cycle. Visible sieve-like vessel defined as an annealing pot or a small furnace

szorstkiej (nie obrzucanej) i uchu umiejscowionym od strefy podkrawędnej naczynia po największą wydętość brzuśca – cecha typowa dla schyłkowego okresu halsztackiego (Ryc. 8:4); b) – fragment czerpaka z zachowanym uchem umiejscowionym na równi z krawędzią (Ryc. 8:5). Naczynia tego typu pojawiają się na terenie środkowej Polski już w IV EB (Wiklak 1972, 58), trwają przez okres halsztacki i spotykane są również na stanowiskach wczesnolateńskich (Jadczykowska 1988, 46).

Garnki – słabo profilowane o lekko rozchylonym wylewie, o powierzchni wygładzanej, szorstkiej (bez śladów obmazywania), ze szczypanymi krawędziami (Ryc. 8:1,2) – często posiadające ornament w postaci listwy plastycznej (w różnych wariantach) – forma obecna w późnym okresie halsztacki i wczesnym okresie lateńskim (Węgrzynowicz 1984).

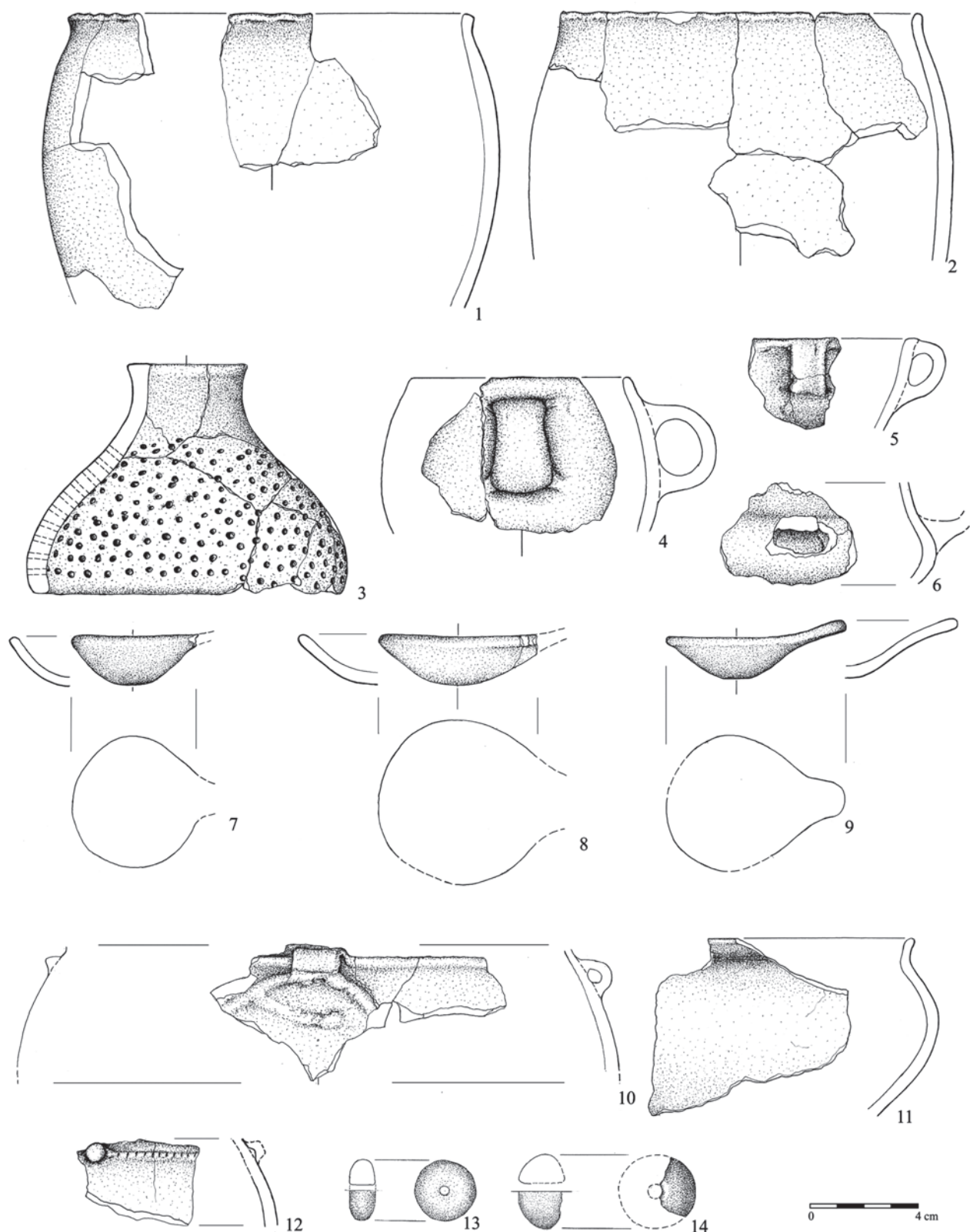
Wazy – o lekko esowatym profilu, powierzchni szorstkiej, nie obrzucanej (Ryc. 8:11) – formy uznawane za przewodnie w środkowej Polsce w okresie halsztackim (Wiklak 1972, 91).

Talerze – o powierzchni szorstkiej (wygładzanej) często z krawędziami szczypanymi – forma bardzo rozpowszechniona w okresie halsztackim (Wiklak 1972, 57-58).

Formy specjalne – naczynia sitowate – wyróżniono dwie grupy tego typu naczyń:

1) niewielkie naczynia „sitowate” o pełnej linii, posiadające krawędź i dno – zapewne mające funkcję cedzaków (Muzolf 2002, 216);

2) „sitowate” naczynia bezdenne – w literaturze

Ryc. 8. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Materiał zabytkowy cyklu łuzyczko-pomorskiego

Fig. 8. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Archaeological material of the Lusatian-Pomeranian cycle

określane jako „piecyki, kominki”, mogące służyć jako pojemniki do żaru (ryc. 8:3). Bardzo podobne formy zanotowano na halsztackim grodzisku kultury łuzycyjskiej w Gzinie – ziemia chełmińska (Chudziakowa 1978, 125-126, ryc. 11), podobne naczynia również występują na

Mazowszu i Podlasiu (Węgrzynowicz 1973, 40, ryc. 15) oraz w centralnej Polsce (Muzolf 2002, 215-216).

Zarejestrowana w badanym zbiorze ornamentyka naczyń reprezentuje typowe wątki związane z okresem halsztackim (schyłek) jak i wczesnym okresem

Ryc. 9. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Obiekt z okresu przedrzymskiego nr 148

Fig. 9. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Object from the pre-Roman period no. 148

lateńskim. Zaobserwowano: a) szczypanie krawędzi naczyń (garnki talerze), b) różne warianty listew plastycznych, głównie poziomych, często szczypanych jak i nacinanych, występujących również w kontekście tzw. plastycznych „wąsów” lub guzków; c) ornament palcowy w postaci odcisków i szczypania brzuśców naczyń; d) różne warianty poziomych lub ukośnych żłobków, wykonanych w technice rycia lub odciskania; oraz e) ornament dziurki podkrawędnej.

Prace wykopaliskowe na stanowisku Krzyżanówek 11 dostarczyły trzech okazów łyżek glinianych, powiązany z osadnictwem CŁP (Ryc. 8:7-9). Tego typu znaleziska są stosunkowo rzadkim zabytkiem (Chudziakowa 1974, 1978; Muzolf 2002, 241-242). Warty odnotowania jest fakt, że wszystkie trzy okazy wystąpiły w ramach jednego zespołu – obiektu 21.

Na podstawie analizy ceramiki naczyniowej, badane ślady osadnictwa CŁP należy datować na przełom okresu halsztackiego i lateńskiego (HD₃/LtA). Występujące w tym okresie formy naczyń, a szczególnie ich specyficzna ornamentyka – szczypanie krawędzi (Ryc. 8:1), listwy plastyczne (z tzw. „wąsami” – kanelurami) (Ryc. 8:10, 12), dziurka podkrawędna – są reprezentantami „stylu” ceramicznego schyłkowej fazy funkcjonowania CŁP. Stylistyka ta ma prawdopodobnie związek z nowym stylem rozpowszechniającym się u schyłku okresu halsztackiego (HD₃), w grupie stanowisk pochodzących z obszaru Niżu Polski. Styl ten jest interpretowany jako możliwa reminiscencja wpływów kulturowych ze środowisk lasu, lasostepu strefy pontyjskiej, utożsamianych z kulturą czarnoleską lub pochodnymi zjawiskami kulturowymi (Ignaczak 2008).

■ OSADA Z OKRESU PRZEDRZYMSKIEGO

Na osadzie w Krzyżanówku odkryto 124 obiekty, które można wiązać z osadnictwem z okresu przedrzymskiego oraz 8700 fragmentów ceramiki, łączonych z tą fazą zasiedlenia. Znakomita większość materiałów zabytkowych skupiona jest w 27 obiektach osadowych. Poza ceramiką naczyniową odkryto dwa przęśliki gliniane i fragment silnie zniszczonego noża żelaznego.

Pośród wszystkich obiektów osadowych wydzielono 91 jam różnego rodzaju, 9 dołów postępujących, 27 palenisk, 2 budynki wziemne i piec. Wśród jam uwagę zwracają 3 głębokie jamy ze śladami spalenizny (obiekty: 148, 189, 251). W przeciwieństwie do typowych palenisk, warstwa spalenizny jest tylko jedną z wielu warstw niejednorodnego wypełniska obiektów (Ryc. 9). Ze względu na rozmiary i kształty tych obiektów, prawdopodobną tezę jest wykorzystywanie tych jam do przygotowywania, a szczególnie do pieczenia potraw. Podobne obiekty są coraz częściej interpretowane w ten sposób na nowo badanych osadach pochodzących zarówno z okresu kultury przeworskiej jak i innych okresów chronologicznych. Analogie takie znane są także ze źródeł etnograficznych, gdzie podobne w opisie obiekty określa się jako jamy do pieczenia lub wędzenia mięsa (Moszyński 1969, 240-241).

Funkcję magazynowe (piwniczek) dwóch z wydzielonych jam (obiekty: 8, 12) określono na podstawie ich wielkości, kształtu oraz charakteru wypełniska. Jamy nie posiadają zachowanej konstrukcji wzmacniającej ścian. Natomiast wykonane zostały w twardej glinie, która mogła pełnić wystarczającą izolację oraz zapewniała stabilność konstrukcji. Obiekty tego typu coraz częściej

spotykane są na badanych ostatnio osadach kultury przeworskiej (Michałowski 2003, Jurkiewicz, Machajewski 2006). Rejestrowane są czasem w obrębie większych konstrukcji słupowych i są wówczas interpretowane jako piwniczki. W przypadku osady w Krzyżanówku, nie dysponujemy odpowiednimi danymi aby określić tego typu relacje przestrzenne.

Na osadzie w Krzyżanówku nie wydzielono naziemnych konstrukcji o konstrukcji słupowej, związanych z kulturą przeworską. Większość dołków pozostaje poza określonymi układami obiektów. Tylko niektóre obiekty, występujące w bezpośredniej bliskości jam gospodarczych, można interpretować jako rodzaj zadania jamy lub innej konstrukcji nośnej (obiekty: 163, 165).

Wydzielono dwa budynki ziemne – obiekty 55 i 125. Obydwa mają owalny plan i nieckowaty profil o horyzontalno-diagonalnym układzie wypełnienia. Ich powierzchnia to 8,9 m² i 14,34 m². Na osadzie nie wydzielono skupisk obiektów gospodarczych, które można by interpretować jako wydzielające się zagrody lub gospodarstwa. Obiekt nr 125 znajduje się w skupisku jam z okresu kultury przeworskiej, natomiast obiekt nr 55 leży w pewnym odosobnieniu. W obiekcie nr 55 nie stwierdzono śladów paleniska lub spalenizny. W południowej części obiektu zarejestrowano natomiast asymetryczne przegłębienie, które mogło pełnić funkcję schowka lub małej piwniczki. Obiekt nr 125 ma zdecydowane większe rozmiary, a w zachodniej części obiektu znajduje się palenisko. W żadnym z opisywanych budynków nie odkryto przedmiotów użytku domowego lub innych zabytków wydzielonych. W obu obiektach znaleziono fragmenty ceramiki (obiekt 55 – 269 fragmentów, obiekt 125 – 534 fragmentów) oraz pozostałości kości zwierząt. Zarejestrowano głównie kości bydła, świnia, owcy/kozy, oraz jeden fragment kości konia i tura.

Wydzielono tylko jeden piec gospodarczy (obiekt 258). Jest to obiekt wolnostojący usytuowany na arze B97. Dno pieca wybrukowane zostało kamieniami, które osadzone są w warstwie spalenizny. Analogiczne piece są często spotykane na osadach kultury przeworskiej i interpretowane są jako piece piekarskie (Prygała 1972, 229-254; Machajewski 1995, 80).

■ CERAMIKA NACZYNIOWA

Propozycję podziału typologicznego ceramiki z Krzyżanówka, ze względu na zakładane współwystępowanie elementów przynajmniej dwóch tradycji kulturowych, a mianowicie przeworskiej i jastorfskiej, oparto na wiodących wzorcach stylistycznych tych kultur (por. Liana 1970, 438-440; Domański 1975; Godłowski 1981, 60-73;

Dąbrowska 1988, 27-62; Machajewski, Pietrzak 2004, 86-96; Jurkiewicz, Machajewski 2008).

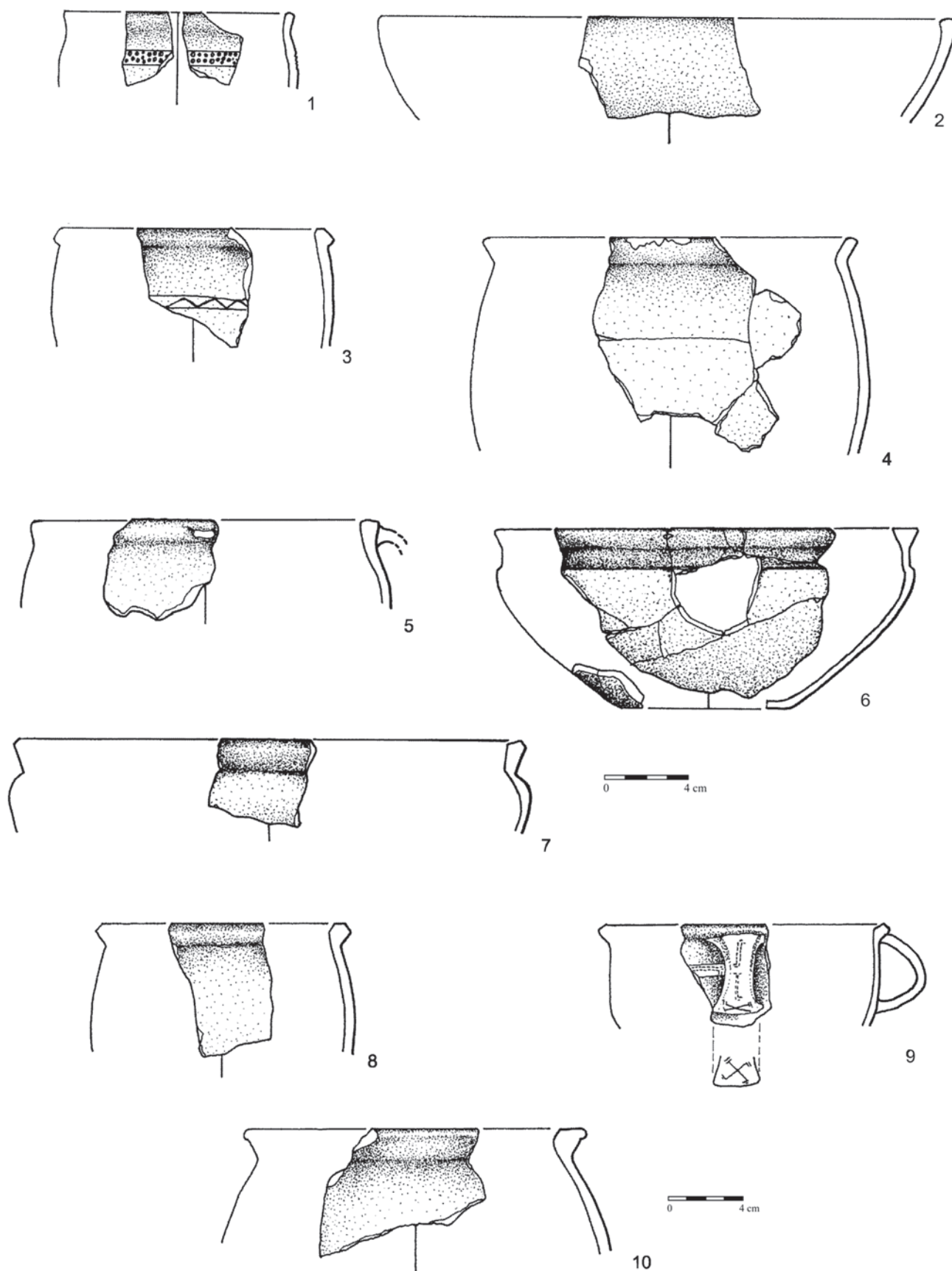
Naczynia uporządkowano według cech szerokościowo-wysokościowych wydzielając 8 grup naczyń (grupa od A do H – misy, garnki jedno-, dwu-, trójczłonowe, wazy dwu- i trójczłonowe oraz kubki i naczynia sitowate).

Misy (grupa A – 22 egzemplarze) w Krzyżanówku reprezentują okazy odzwierciedlające dwie przeciwne tradycje kulturowe, a mianowicie wcześniejszą związaną z kręgiem kultury jastorfskiej i późniejszą, jaką była kultura przeworska (Machajewski, Pietrzak 2004, 91; Jurkiewicz, Machajewski 2008). Z tradycją wcześniejszą łączy się misy, których cechą wspólną jest brzusiec zaokrąglony oraz nie pogrubiony wylew o krawędziach zaokrąglonych a także umieszczanie uch na brzuścach. Widoczne są tutaj nawiązania do egzemplarzy charakterystycznych dla kultury jastorfskiej, w jej fazie Ripdorf, a więc z fazy A1 młodszego okresu przedrzymskiego (LT C2) (por. Marschalleck 1927, 230-248; Domański 1975, 42-46; Machajewski, Pietrzak 2004, 91-92).

Szczególną uwagę zwracają misy z „wiszącymi uchami”, nawiązujące do mis „bastarneńskich”, będących symbolem przenikania na Niż Polski, tradycji jastorfskich. Natomiast dla późniejszej tradycji charakterystyczne są misy o brzuścu zaokrąglonym, względnie dołem „podcięte” a także o pogrubionych wylewach i krawędziach od strony zewnętrznej facetowanych. Są one charakterystyczne dla kultury przeworskiej, gdzie datowane są zazwyczaj na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego (LT C2-D1) (por. Jasnosz 1952, 215; Dąbrowska 1988, 22-23; Machajewski, Pietrzak 2004, 91-92).

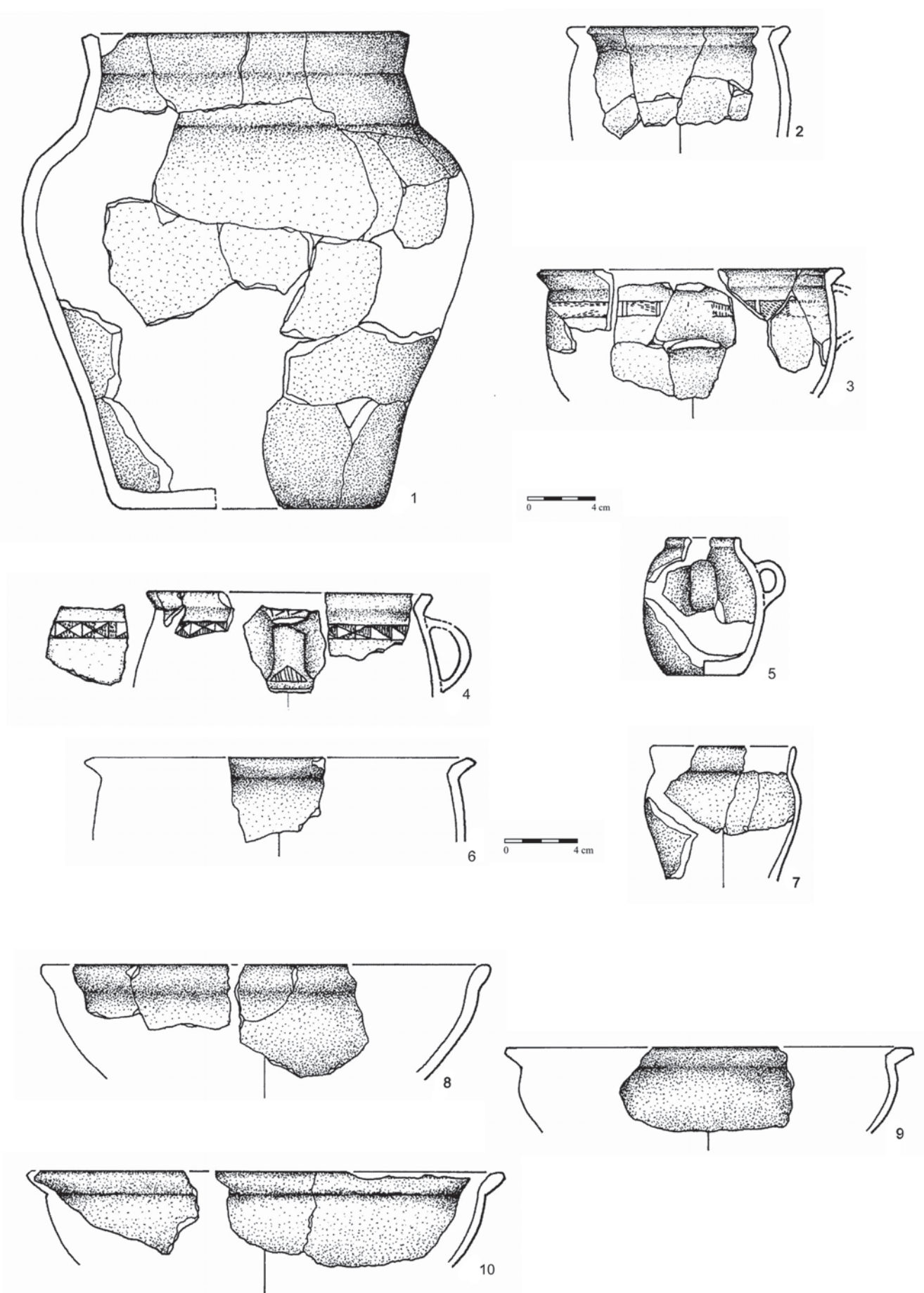
Zaklasyfikowanie kulturowe garnków jest zadaniem trudnym wynikającym z faktu, że występują one niemal we wszystkich kulturach archeologicznych okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich. W aspekcie chronologicznym i kulturowym wszystkie wydzielone formy garnków odzwierciedlają dwie odmienne tradycje.

Wydaje się, że z tradycją jastorfską można łączyć garnki jednoczłonowe ze zdobioną górną krawędzią wylewu elementem „szczypania” (por. Machajewski, Pietrzak 2004, 90-91). Podobne naczynia sporadycznie występują w fazie Ripdorf i Seendorf, a więc w fazie A1 – A2 młodszego okresu przedrzymskiego. Wśród garnków dwuczłonowych z tradycją jastorfską łączyć zapewne należy naczynia o wylewach z górną krawędzią ściętą lub od strony wewnętrznej fasetowaną, cechą spotykaną w fazie Ripdorf, rzadziej w fazie (faza A1) (por. Machajewski, Pietrzak 2004, 90-91; Jurkiewicz, Machajewski 2008).

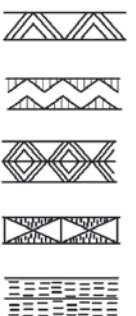
Ryc. 10. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Materiał zabytkowy z okresu przedrzymskiego

Fig. 10. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Archaeological material from the pre-Roman period

Ryc. 11. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Materiał zabytkowy z okresu przedrzymskiego

Fig. 11. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Archaeological material from the pre-Roman period

		elementy zdobnicze					
		1 linia głęboka	2 listwa plastyczna	3 guzek	4 paznokciowy	5 meander	6 pasma wypełniane
I jednorodne	jedno- elementowe 1						
	n- elementowe 2						
II wielorodne	dwuelementowe 1						
	n- elementowe 2						

Ryc. 12. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Zdobnictwo ceramiki z okresu przedrzymskiego

Fig. 12. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Ceramic ware ornaments from the pre-Roman period

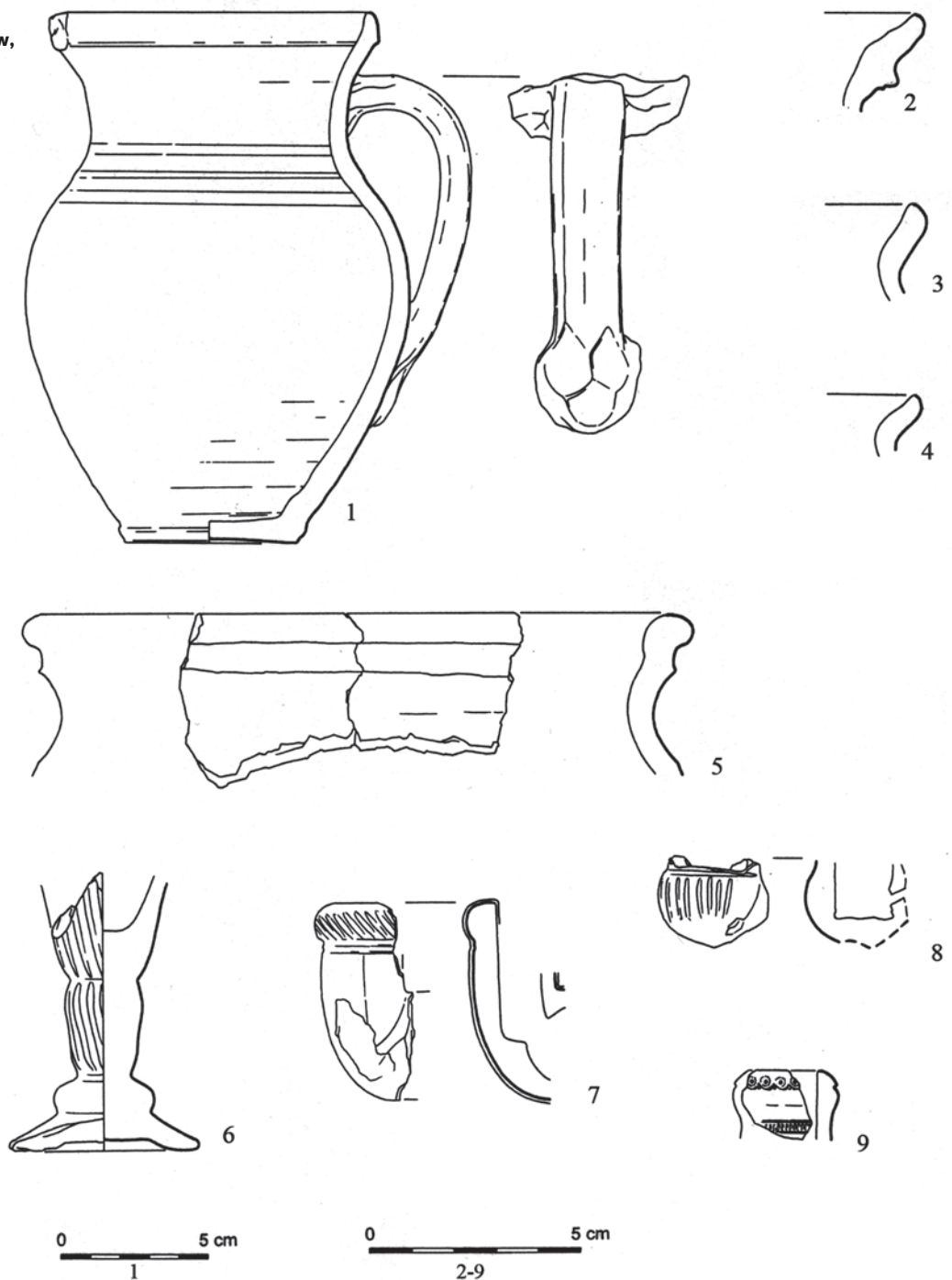
Natomiast z tradycją przeworską łączyć należy okazy garnków dwuczłonowych o pogrubionych wylewach i krawędziach od strony zewnętrznej facetowanych umieszczanych zasadniczo w fazie A2 młodszego okresu przedrzymskiego (por. Marciniak 1957, tabl. VI: 1; tabl. X: 8; Dąbrowska 1997, 270, taf. CXL: 27). Także garnki trójdzielne zawiązują do typowych dla kultury przeworskiej okazów tzw. odwrótnie gruszkowatych (Dąbrowska 1988, 21-22). Pogrubione wylewy o krawędziach od strony zewnętrznej facetowanych, nawiązują do naczyń z fazy A2 i A3 młodszego okresu przedrzymskiego (Marciniak 1957, tabl. XXXII: 10; Kokowski 1989, 95-97; Dąbrowska 1997, 273-274).

Jednoznaczne nawiązania do tradycji stylistyki kultury przeworskiej widoczne są w grupie waz dwuczłonowych. W tej kulturze owe naczynia, ze względu na pogrubione wylewy i facetowane krawędzie a także przewężone ucha oraz kompozycje wątków zdobniczych, synchronizowane są zazwyczaj z fazą A2 i początkami fazy A3 młodszego okresu przedrzymskiego (Jasnosz 1952, 251; Godłowski 1981, 61, tabl. I: 7; Dąbrowska 1988, 22-23; Kokowski 1989, 99; Machajewski, Pietrzak 2004, 92-93). Szczególną uwagę zwraca waza trójdzielna, nawiązująca do klasycznych waz typowych dla kultury przeworskiej datowanych na fazę A3 młodszego okresu przedrzymskiego i charakterystycznych głównie dla wschodniej strefy tej kultury (por. Godłowski 1981, 61; Dąbrowska 1988, 22-23).

Odsetek naczyń ornamentowanych, podobnie jak na położonej niedaleko osadzie w miejscowości Łęki Górne, jest niewielki i nie przekracza 1%. Osada

Ryc. 13. Krzyżanówek, stan. 11, gm. Krzyżanów, woj. łódzkie. Materiał zabytkowy z okresu średniowiecza i nowożytności

Fig. 13. Krzyżanówek, site 11, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship. Archaeological material dating back to the Middle Ages and the modern period

w Krzyżanówku znajduje się zaledwie ok. 500 m od stanowiska w Łękach Górnych (Jurkiewicz, Machajewski 2008, 61-175). Materiał zabytkowy z obydwu osad wykazuje bardzo duże podobieństwo zarówno pod względem chronologii jak i inwentarza występujących tu form.

Z tradycją jastorfską identyfikować można prawdopodobnie wątek guzka plastycznego oraz podwójnego guzka plastycznego znajdujący się na garnkach. Owa ornamentyka zazwyczaj spotykana była już w starszym okresie przedrzymskim, śladowo w młodszym okresie przedrzymskim (por. Machajewski, Pietrzak 2004, 95; Jurkiewicz Machajewski 2008). Z tradycją kultury jastorfskiej łączyć można także zdobienia górnych

krawędzi wylewu „odciskiem paznokcia”, spotykane na Nizinie Polskiej w fazie Ripdorf (Machajewski, Pietrzak 2004, 95; Jurkiewicz, Machajewski 2008). Z tą samą tradycją identyfikuje się zazwyczaj listwę plastyczną w połączeniu z odciskiem „paznokciowym”. Występują one na naczyniach grupy A - misach i B - garnkach.

Natomiast pozostałe wątki zdobnicze (meander blankowy, pasmo „wypełnione”, pasmo „wypełnione”, obwiedzione) uznać należy za klasyczne dla tradycji kultury przeworskiej zwłaszcza jej najwcześniejszych etapów przypadających na schyłek fazy A1 i na fazę A2 młodszego okresu przedrzymskiego (por. Dąbrowska 1973; Dąbrowska 1988; Dąbrowska 1997; Machajewski,

Pietrzak 2004, 95). Owe wątki stwierdza się zazwyczaj na naczyniach grupy E i F – wazy dwudzielne i trójdzielne.

Na podstawie rozmieszczenia odkrytych obiektów osadowych trudno odtworzyć dokładny system rozplanowania osady. Trudność ta wynika ze stosunkowo dużej liczby obiektów nieokreślonych chronologicznie. Przeprowadzono analizę występowania obiektów związanych z ludnością kultury przeworskiej na tle całej osady. Uwagę zwrócono zwłaszcza na obszary nie zabudowane rozdzielające poszczególne strefy zabudowy. Wydzielono w ten sposób niezabudowany plac o wymiarach ok. 30 × 40 m, znajdujący się na odcinku B (Ryc. 3). Charakter tego placu czy jego funkcja jest niemożliwa do określenia w świetle posiadanych źródeł. Pozostałe obszary „puste” mogą być interpretowane jako ciągi komunikacyjne pomiędzy poszczególnymi częściami osady, jednak interpretacja powinna być traktowana jedynie jako hipoteza.

Na podstawie przeprowadzonej analizy stwierdzono, że dla zaspokojenia potrzeb konsumpcyjnych na osadzie hodowano bydło, owce, kozy, świnie i konie. Liczebność szczątków zwierząt dzikich (dzika, jelenia, tura gęsi) wskazuje, że posiłki w niewielkim stopniu były urozmaicane upolowaną dziczyzną.

Podstawą do wyznaczenia okresu funkcjonowania osady jest chronologia ceramiki naczyniowej, odzwierciedlającej cechy przynajmniej dwóch odmiennych nurtów. Pierwszym jest nurt starszoprzedrzymski, synchronizowany z najszerszym zakresem z ceramiką kultury jastorfskiej, drugim natomiast jest nurt młodszoprzedrzymski łączony z tradycją kultury przeworskiej.

Ze stylistyką starszoprzedrzymską łączy się misy z „wiszącymi uchami”, garnki jednodzielne oraz garnki dwuczłonowe. Opiswane powyżej cechy, w kręgu jastorfskim, są najczęściej umieszczane na przelomie okresu starszoprzedrzymskiego i młodszoprzedrzymskiego, zasadniczo zaś w fazie Ripdorf i na początku fazy Seendorf (por. Martens 1997, 129; Grygiel 2004, 23-57; Machajewski, Pietrzak 2004, 89-102).

Z kolei ze stylistyką młodszoprzedrzymską, identyfikowaną z kulturą przeworską, łączy się znacznie szerszy zestaw cech stylistycznych. Zestaw młodszoprzedrzymskich cech w kulturze przeworskiej jest zazwyczaj datowany na schyłek fazy A1, ale zasadniczo na fazę A2 i być może jeszcze na początek fazy A3. Za najpóźniejsze elementy uznać można zapewne dwudzielne, trójdzielne wazy (por. Jasnosz 1952; Godłowski 1981, 61-62; Dąbrowska 1988, 22-23; Dąbrowska 1997). W tym ujęciu, okres funkcjonowania osady w Krzyżanówku przypadał na okres od schyłku fazy A1 lub od początku fazy

A2 do początkowego odcinka fazy A3 młodszego okresu przedrzymskiego.

Okres funkcjonowania osady w Krzyżanówku, przypadający na okres od schyłku fazy A1 zapewne jednak od początku fazy A2 po początek fazy A3 młodszego okresu przedrzymskiego, przypadał na Niżu Polskim na dobę wyjątkowo intensywnych przeobrażeń osadniczych i kulturowych (por. Godłowski 1985; Grygiel 2004, 81). W świetle dotychczasowych badań wydzielić można na Niżu Polskim, między etapem rozwoju osadnictwa pomorsko-kłozowego a kultury przeworskiej, pewien nowy horyzont, określane wstępnie jako osad typu Poznań – Nowe Miasto (Machajewski 2008), datowany od końcowych etapów fazy Jastorf po fazę Ripdorf (LT B1/2 – LT C1), kulturowo nawiązujący do tradycji jastorfskiej. Do tego horyzontu należy zapewne osada w miejscowości Łęki Górne (por. Jurkiewicz, Machajewski 2008). Kolejnym, odpowiadającym cmentarzyskom typu Warszawa – Wilanów, Drohiczyn, Piotrków Kujawski, datowanym na LTC2 – LT D2, jest horyzont inicjujący proces formowania się kultury wczesnoprzeworskiej. Z tym horyzontem łączyć się prawdopodobnie osadę w Krzyżanówku.

Trudno jest jednoznacznie określić klasyfikację kulturową osady w Krzyżanówku. Jej założenie niewątpliwie nastąpiło w dobie upowszechniania się wzorców przeworskich przy jednoczesnym zanikaniu cech jastorfskich. Można jedynie przypuszczać, uwzględniając etap zakładania najwcześniejszych cmentarzysk wczesnoprzeworskich we wschodniej części Niżu Polskiego typu Warszawa – Wilanów, czy Piotrków Kujawski, że osadę w Krzyżanówku łączyć należy z najwcześniejszym horyzontem osadnictwa wczesnoprzeworskiego.

■ ŚLADY OSADNICTWA ŚREDNIOWIECZNEGO I NOWOŻYTNEGO

Na stanowisku w Krzyżanówku zarejestrowano ślady osadnictwa średniowiecznego i nowożytnego w postaci 2 obiektów i pozostałości przedmiotów ruchomych (117 fragmentów). Największą ilość źródeł pozyskano z części północnej badanego stanowiska (sektor E, F).

■ ŚLADY OSADNICTWA ŚREDNIOWIECZNEGO

Na podstawie pozyskanych znalezisk można wnioskować, że osadnictwo związane z okresem średniowiecza może być lokalizowane na północny-zachód od badanego stanowiska. Materiał średniowieczny pozyskano z dwóch obiektów: 227 (jama) i 60 (jama). Chronologię obiektu 227 ustalono na XV wiek. W drugim

obiekcie materiał został zdeponowany na złożu wtórnym (obiekt 60).

Wśród źródeł ruchomych wyróżniono dziewięć fragmentów naczyń ceramicznych (4 wylewy, 3 brzuśce, 2 dna) i dwa fragmenty kafla (2 fragmenty kołnierzy). Wszystkie ułamki naczyń stanowią pozostałość wyrobów kuchennych – garnków. Wśród charakterystycznych partii znajdują się wylewy: o krawędzi odchylonej na zewnątrz z charakterystycznym dla naczyń z drugiej połowy XIII wieku zagłębieniem w krawędzi oraz wylew o pogrubionej wewnętrznie i wywiniętej na zewnątrz krawędzi, którego chronologię należy określić na XIV-XV wiek.

Obydwa fragmenty pozyskanych kafla naczyńowych zachowały się w części kołnierza. Taki typ krawędzi odpowiada typowi drugiemu wydzielonemu w systematyce stworzonej przez Marię Dąbrowską i datowane są, dosyć ogólnie, na okres późnego średniowiecza (Dąbrowska 1987, 66-67).

▪ ŚLADY OSADNICTWA NOWOŻYTNEGO

W wyniku prac archeologicznych zarejestrowano jeden obiekt (obiekt 38) oraz 106 źródeł ruchomych, których chronologię określono na okres nowożytny. Na podstawie szczegółowej analizy stratygrafii oraz cech technologicznych źródeł ruchomych ustalono trzy horyzonty chronologiczne: pierwsza połowa XVI wieku, druga połowa XVI wieku i początek XVII wieku oraz druga połowa XVII wieku oraz wiek XVIII.

Źródła ruchome pozyskane zostały w części północno zachodniej badanego stanowiska. Jest to obszar najwyższej usytuowany. W badanym zbiorze źródeł ruchomych najmniej licznie reprezentowane są ułamki naczyń ceramicznych, których chronologię określono na pierwszą połowę XVI wieku (14 fragmentów). Wszystkie pozyskane zostały w środkowej części sektora E. Źródła ruchome pochodzące z drugiej połowy XVI i początku XVII wieku (27 fragmentów naczyń ceramicznych) rozmieszczone są w skupiskach w części północno-wschodniej sektora E. Najliczniej wyróżnione w zbiorze i najbardziej różnorodne pod względem reprezentowanych kategorii są źródła ruchome, których chronologię określono na drugą połowę XVII wieku oraz wiek XVIII (65 fragmentów). Skupiska przedmiotów z tego okresu zarejestrowano w części północno-wschodniej sektora E, po kilka na ar. Łącznie ze stanowiska pozyskano 73 fragmenty naczyń ceramicznych (22 wylewy, 47 brzuśców, 11 den, 2 ucha) i jedno całe naczynie (Ryc. 13:1). Większość fragmentów naczyń z Krzyżanówka wykonana została na kole garncarskim techniką toczenia (57 fragmentów). Pozostałe silnie obtaczano w końcowej

fazie wytwarzania (16 fragmentów). W celach izolacyjnych oraz estetycznych wyroby garncarskie polewano roztworem gliny (20 fragmentów) lub glazurą ołowiową (3 fragmenty). Dodatkowo jedno naczynie posiada zewnętrzną polewę cynowo-ołowiową charakterystyczną dla wyrobów tzw. pseudofajansowych. Asortyment naczyń reprezentowany jest przez: garnki (48), pokrywkę (1) i trójnóżkę (1). Na naczynia stołowe składają się: talerz, butla, dzbany (14) i miski (6).

Wśród pozyskanego materiału wydzielono 3 fragmenty szkła. Do grupy szkła zasobowego zaliczono dwa fragmenty butelek zachowane w postaci części dna i fragmentu brzuśca. Kolejny fragment szkła reprezentuje szkło stołowe. Jest to kieliszek zachowany częściowo w partii stopki, trzonu i części czaszy (Ryc. 13:6).

W wyniku prac archeologicznych pozyskano trzy fragmenty główek glinianych fajek złożonych tzw. lulek (Ryc. 13:7-9). Zachowane partie wszystkich fajek posiadają zdobienia w części brzuśca i kryzy. Jeden egzemplarz dodatkowo szklawiono polewą ołowiową. Chronologię analogicznych egzemplarzy określa się na koniec XVII i XVIII wiek. Palenie lulek na obszarze Polski wynika z południowowschodnich zwyczajów spożywania tytoniu. W wymienionych okresach palenie tytoniu stanowiło domenę mieszczan i szlachty (Maliniak 1932, 3-13). Do tej pory zagadnienie spożywania używek jest słabo rozpoznane w odniesieniu obszarów wiejskich i ich mieszkańców (Kwiatkowska 2006, 234, Kwiatkowska Krauze 2003, 155).

Podczas badań odkryto pięć monet, które pochodzą z warstw pozaobektowych. W zbiorze określono jeden grosz Stanisława Augusta Poniatowskiego z roku 1768 (Warszawskie Centrum Numizmatyczne poz. 498, 499). Druga odczytana moneta to półgrosz pruski z roku 1797. Dwie kolejne monety o średnicy 14 mm są skorodowane i nie udało się ich zidentyfikować.

W zbiorze źródeł ruchomych pozyskanych na stanowisku wydzielono 21 metalowych guzików. Guziki o wypukłych główkach zdobionych rozetami mogły służyć do zapinania mankietów, podobnie ukształtowane stanowią zapięcie koletu jeździeckiego z XVII wieku (Turnau 1983, ryc. 85). Guziki o wypukłych główkach zdobionych motywami kwiatowymi stanowiły zapięcie strojów szlacheckich i mieszczańskich pod koniec XVII i w XVIII wieku. Guziki o płaskich główkach zdobione motywami roślinnymi lub angielsko-brzmiającymi nazwiskami pochodzą z Anglii. Analogiczne znaleziska datowane są na ostatnią ćwierć XVIII wieku i zostały odkryte na wraku angielskiego statku General Carleton (Ossowski 2008, 364-365). Interesującym znaleziskiem jest cynowy guzik z cyfrą 6. Tego typu

guziki były stosowane w mundurach amii Królestwa Polskiego w latach 1815-1831 (Boczkowski *et al.* 1999, 30). Cyfra 6 oznacza numer pułku piechoty liniowej, który wchodził w skład 2 brygady 1 dywizji piechoty i stacjonował w Rawie Mazowieckiej (Gembarzewski 1923, 377).

Źródła archeologiczne pozyskane w wyniku badań archeologicznych w Krzyżanówku stanowią dowody istnienia osadnictwa w tym rejonie w okresie od późnego

średniowiecza po cały okres nowożytny. Najmniej licznie reprezentowane są źródła późnośredniowieczne, najliczniej natomiast te z drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku. Interesującym zjawiskiem jest fakt zarejestrowania różnych kategorii źródeł szczególnie tych związanych z okresem od drugiej połowy XVII wieku po XVIII wiek (fragmenty naczyń ceramicznych, fragmenty fajek, naczyń szklanych oraz przedmioty metalowe).

Bibliografia

- Boczkowski W., M. Jaroszyński-Wolfram, K. Gładki 1999. *Guziki. Polskie guziki wojskowe od XVI do końca XX wieku. Przewodnik dla kolekcjonerów*. Warszawa.
- Chudziakowa J. 1974. *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*. Warszawa.
- Chudziakowa J. 1978. Badania archeologiczne na grodzisku kultury łużyckiej w Gzinie, woj. Bydgoszcz, w latach 1968-1976. *Sprawozdania Archeologiczne* 30, 113-127.
- Dąbrowska M. 1987. *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław.
- Dąbrowska T. 1973. Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 2, 383-531.
- Dąbrowska T. 1988. *Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania*. Warszawa.
- Dąbrowska T. 1997. *Kamięczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasovien*, (= *Monumenta Archaeologica Barbarica* 3). Kraków.
- Domański G. 1975. *Studia z dziejów środkowego Nadodrza w III – I w. p.n.e.*, Wrocław.
- Gembarzewski B. 1923. *Wojsko Królestwa Polskiego 1815 – 1830*. W: T. Korzon (red.), *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* 3. Lwów, 362-383.
- Godłowski K. 1981. *Kultura przeworska*. W: *Prahistoria ziem polskich* 5. Wrocław, 57-135.
- Godłowski K. 1985. *Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim*. Wrocław.
- Grygiel M. 2003. Problem chronologii i przynależności kulturowej materiałów o charakterze jastorfskim z Brześcia Kujawskiego, woj. kujawsko-pomorskie, w świetle ostatnich badań nad problematyką okresu przedrzymskiego w Polsce. W: H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*. Poznań, 13-82.
- Ignaczak M. 2008. Wzorce kulturowe lasu/lasostępu strefy Pontyjskiej w niżowych zespołach kręgu łużyckiego. W: J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt (red.), *Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Koško w 60. rocznicę urodzin*. Poznań, 141-165.
- Jadczkowska I. 1988. Ciałopalne cmentarzysko ludności kultury łużyckiej, okresu halsztackiego D z Zalewu II, województwo sieradzkie. *Prace i Materiały Muzeum Archeologiczno Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 35, 15-87.
- Janosz S. 1952. Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Wymysłowie, pow. Gostyń. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 1.2, 1-284.
- Jurkiewicz B., Machajewski H. 2006. Osadnictwo kultury przeworskiej z przełomu er oraz z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. W: J. Gąssowski, L. Czerniak (red.), *Osada wielokulturowa w Jankowie, gmina Piątek, woj. łódzkie (= Via Archaeologica Pultuskiensis 1)*. Pułtusk, 109-218.
- Jurkiewicz B., Machajewski H. 2008. Osada z okresu przedrzymskiego. W: J. Gąssowski, L. Czerniak (red.). *Osada wielokulturowa w Łękach Górnych, gmina Krzyżanów, woj. łódzkie, (= Via Archaeologica Pultuskiensis 2)*. Pułtusk, 61-175.
- Kokowski A. 1989. Strefa sepulkralna z późnego podokresu lateńskiego. W: A. Cofta-Broniewska (red.), *Miejsce pradziejowych i średniowiecznych praktyk kulturowych w Kruszy Zamkowej*. Poznań, 65-124.
- Kwiatkowska M. 2006. Osadnictwo okresu średniowiecza i nowożytności. W: J. Gąssowski, L. Czerniak (red.), *Osada wielokulturowa w Jankowie, gmina Piątek, woj. łódzkie (= Via Archaeologica Pultuskiensis 1)*. Pułtusk, 219-247.
- Kwiatkowska M., Krauze E. 2003. Osadnictwo od okresu wczesnego średniowiecza po nowożytność. W: L. Czerniak (red.), *Badania Archeologiczne na terenie odkrywkowej „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* 3, Poznań, 139-164.
- Liana T. 1970. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. *Wiadomości Archeologiczne* 35, 429-491.
- Machajewski H. 1995. Osada ludności kultury przeworskiej na stanowisku 1 w Kucowie, gm. Kleszczów, woj. Piotrków

- Trybunalski, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 37-38, 65-139.
- Machajewski H., Pietrzak R. 2004. Z badań nad ceramiką naczyniową z okresu przedrzymskiego w Wielkopolsce. W: H. Machajewski (red.), *Kultura jastorfska na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej*. Poznań, 83-122.
- Maliniak J. 1932. *Tytoń w dawnej Polsce*. Warszawa.
- Marciniak J. 1957. Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego w Wilanowie koło Warszawy. *Materiały Starożytne* 2, 7-173.
- Marschlaeck K. H. 1927. Das Latènegräberfeld bei Cammer (Kr. Zauch-Belzig). *Prähistorische Zeitschrift* 18, 230-248.
- Martens J. 1997. The Pre-Roman Iron Age in North Jutland. W: J. Martens (red.), *Chronological problems of the Pre-Roman Iron Age in Northern Europe*. Copenhagen, 107-136.
- Mazurek W. 1993. Kultura pomorska a tzw. kultura grobów podkloszowych na Lubelszczyźnie. W: T. Węgrzynowicz et al (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów podkloszowych. Razem czy osobno?* Warszawa, 159-170.
- Michałowski A. 2003. *Osady kultury przeworskiej na terenie Polski*. Poznań.
- Moszyński K. 1969. *Kultura ludowa Słowian 1, Kultura materialna*. Warszawa.
- Muzolf B. 2002. Kompleks osadniczy z okresów halszackiego i lateńskiego. W: R. Grygiel (red.) *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców” Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów” S.A.* 2. Łódź, 121-384.
- Ossowski W. 2008. Katalog zabytków. W: W. Ossowski (red.), *Wrak statku General Carlton*. Gdańsk, 279-475.
- Pyrgała J. 1972. *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*. Wrocław.
- Turnau I. 1983. *Polskie skórnictwo*. Wrocław.
- Węgrzynowicz T. 1973. Kultura łużycka na wschodnim Mazowszu i Podlasiu. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 2, 7-126.
- Węgrzynowicz T. 1984. Uwagi o kulturze grobów kloszowych na Mazowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki. *Wiadomości Archeologiczne* 49, 3-15.
- Wiklak H. 1972. Późniejsze stadia rozwojowe środkowopolskiej grupy kultury łużyckiej. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 19, 15-172.

Summary

Jakub Affelski, Joanna Dąbal, Henryk Machajewski, Marcin Ignaczak, Beata Jurkiewicz

Multicultural settlement in Krzyżanówek, site 11, situated in the route of the planned A-1 motorway

Site 11 (AUT 28; AZP 57-52) in Krzyżanówek, Krzyżanów commune, łódzkie voivodeship, is situated at the northern slope of the left bank of the valley of the Ochnia river (Fig. 1). In physiographic terms, the site area is situated within the precincts of the Central Mazovian Lowland on the Kutno Plain.

Large-scale rescue research was carried out upon the order of the General Directorate for National Roads and Motorways by the Prof. Konrad Jażdżewski Foundation for Archaeological Research in Łódź. Work was carried out directly on the site by an archaeological expedition from the Institute of Anthropology and Archaeology of the Pułtusk Academy of Humanities under the direction of Prof. Jerzy Gąssowski. Field work was managed by Jakub Wrzosek.

Research on the site was carried out during two seasons 2005-2006. A total area of 2.50 ha and 274 non-movable objects were examined (Fig. 2). Among discovered items there were 14,530 fragments of ceramic ware, 8 historic flint items, 54 separate historic items, 659 fragments of pugging and 1,625 animal bones (Fig. 3).

As a result of the chronological analysis of movable materials and stratigraphic data within the entire site, the following settlement phases were distinguished:

1. trace of settlement from the Funnel Beaker culture;
2. settlement of the Lusatian-Pomeranian cycle from the

transitional phase between the Hallstatt period and the La Tène period;

3. settlement from the pre-Roman period;

4. traces of settlement of the late Middle Ages from the 15th century;

5. traces of settlement of the modern period from the 16th to the 18th century;

Within the area of settlement of the Lusatian-Pomeranian cycle (further LPC), 54 non-movable objects, 1,967 fragments of ceramic vessels, three clay spoons and three clay spindle-whorls were registered. Remnants of 3 column buildings (no. I-III) can be classified as the most interesting complexes of the taxon concerned.

Work carried out in the settlement in Krzyżanówek led to the discovery of 124 objects that can be associated with the settlement of the pre-Roman period and 8,700 fragments of ceramic ware that are connected with this phase of settlement. A remarkable majority of historic material is concentrated in 27 settlement objects. Apart from ceramic vessels, two clay spindle-whorls and a fragment of a seriously destroyed iron knife were discovered.

From among all settlement objects, 91 pits of various kinds, 9 post holes, 27 fireplaces, 2 ground-embedded buildings and a furnace were distinguished. In the settlement in Krzyżanówek no above-ground constructions with a pillar construction related to the Przeworsk culture were distinguished. A majority of pits remains outside specified arrangements of objects. Only some objects that occur in the direct proximity of utility pits can be interpreted as a kind of hollow roofing or any other supporting structure (objects 163, 165).

Two ground-embedded buildings – objects 55 and 125 – were distinguished. In the settlement there are no separate clusters of utility objects that could be interpreted as independent farmsteads or farms.

Because of the assumed co-occurrence of elements of at least two cultural traditions, namely the Przeworsk and Jastorf culture, the proposal of typological division of ceramics from Krzyżanówek was based on leading standard styles of these cultures.

It is difficult to recreate an accurate layout of a settlement on the basis of the arrangement of uncovered settlement objects. This difficulty results from a relatively large number of objects that are not determined chronologically. An analysis of occurrence of objects connected with the population of the Przeworsk culture was carried out in relation to the entire settlement. Particular attention was paid to undeveloped areas which separated particular zones of buildings and structures. In this way, an undeveloped square with approximate dimensions 30 × 40 m situated in the section B was distinguished (Fig. 3). The nature or function of this square cannot be determined in the light of available sources. Other “empty” areas can be interpreted as routes between various parts of the settlement; however, this interpretation should only be treated as a hypothesis.

On the basis of the performed analysis it was ascertained that cattle, sheep, goats, pigs and horses had been bred in the settlement for the satisfaction of consumption needs. The amount of remnants of wild animals (boar, deer, aurochs, geese) indicates that their meat constituted an insignificant part of meals in the settlement.

The basis for determination of the period of existence of the settlement is the chronology of ceramic vessels,

which reflects features of at least two separate trends. The first of them is the older pre-Roman trend, which is synchronised to the widest extent with the ceramics of Jastorf culture, whereas the second one is the younger pre-Roman trend, which is associated with the tradition of Przeworsk culture.

It is difficult to determine clearly the cultural classification of the settlement in Krzyżanówek. It was undoubtedly established in the times of increasing popularity of Przeworsk models, whereas Jastorf features were disappearing gradually at that time. Considering the stage of establishment of the earliest graveyards of early Przeworsk culture in the eastern part of Polish Lowlands, such as Warsaw – Wilanów or Piotrków Kujawski, we can only presume that the settlement in Krzyżanówek should be associated with the earliest horizon of settlement of early Przeworsk culture.

Traces of settlement of the Middle Ages and the modern period were registered in the Krzyżanówek site in the form of 2 objects and remnants of movable items (117 fragments). The biggest number of sources was obtained from the northern part of the examined site (sector E, F).

Archaeological sources prove the existence of settlement in this area from the late Middle Ages throughout the entire modern period. Sources from the late Middle Ages form the smallest group, whereas sources from the second half of the 16th century and the first half of the 17th century are represented most frequently. What deserves particular attention is the registration of various categories of sources, particularly those associated with the period from the second half of the 17th century to the end of the 18th century (fragments of ceramic vessels, fragments of pipes and glassware, and metal items).